

0--3 årspædagogikken – Status og tendenser i Danmark

Publiceres af BUPL i september 2012.

Stig Broström professor m.s.o.

Aarhus universitet, Institut for Uddannelse og Pædagogik (DPU)

Abstract

Institutioner og pasningstilbud til de 0-3 årige har eksisteret gennem en lang årrække. Danmark en relativ høj dækningsgrad sammenlignet med andre lande. Tilbuddene er primært vuggestuer, integrerede institutioner og dagpleje. Der er de senere år kommet mere politisk og forskningsmæssigt fokus på områdets betydning i takt med, at forskningen har understreget den enorme betydning 0-3 års alderen har for børn og unges senere succes i livet. Men hvad pædagogikken rent faktisk består af i disse institutionelle rammer er desværre forskningsmæssigt underbelyst. I denne kvalitative analyse beskrives kort områdets udvikling. Den tidligere vuggestueforskning gennemgås og opsummeres. Der er tale om: Arne Sjølund's analyse af eksisterende forskning fra 1969; undersøgelse af vuggestuens pædagogik af Michelsen, Edsberg & Posborg; analyse af vuggestuepædagogikken af Andersen og Kampmann; gennemgang af omsorgsforskningen af Diderichsen, Thyssen & Jacoby samt den nyeste vuggestueforskning af Ole Henrik Hansen. Disse forskningsresultater diskuteres og relateres til den aktuelle vuggestuepædagogik og der gøres status på området og der udpeges på en række pædagogiske tendenser.

Baggrund

Den første kommunale vuggestue blev oprettet i 1914 på Jagtvej i København og i 1942 var der 23 vuggestuer i København. Baggrunden var behovet for pasning mens forældrene arbejdede og ca. en tredjedel var enlige mødre. Vuggestuerne havde primært fokus på sundhed og hygiejne og personalet var overvejende barneplejesker og lederen ofte sygeplejeske (Broström, 2011). Barneplejeuddannelsen blev indført i 1951. Frem til 1970'erne var vuggestuen præget af de tre R'er: Ro, Renlighed, Regelmæssighed, hvilket blev kritiseret af overlæge Hedwig Jacoby (1970) for at stå i vejen for sansoplevelser og stimulation. Derfor foreslog hun indførelse af aldersintegrerede institutioner således at de store børn kunne stimulere de mindre, hvilket i 1972 resulterede i "Betænkning om omlægning af daginstitutionernes struktur".

I dag opholder langt de fleste 1-3 årige sig dagtilbud, 50.000 børn er i vuggestue eller 0-6 års institution og lige så mange børn går i dagpleje. Om end næsten alle går i vuggestue/dagpleje er interessen for denne institution langt mindre end for børnehaven. Det gælder både vedr. omfanget af publikationer om vuggestuen og vedr. forskning om det pædagogiske arbejde og børnenes trivsel, læring og udvikling i vuggestuen.

Forskning

Der er meget lidt dansk, nordisk og international forskning om vuggestuepædagogik. I Danmark gennemførte Arne Sjølund (1969) en analyse af foreliggende undersøgelser hovedsagligt

europæiske og amerikanske. Herefter var der i næsten to årtier stille på forskningsfronten. Men i 1980'erne og 1990'erne blev gennemført to forsknings- og udviklingsarbejder om vuggestuepædagogik. Michelsen, Edsberg & Posborg (1992) undersøgte pædagogisk og social praksis i 10 vuggestuer, og Andersen & Kampmann (1988) beskrev hverdagslivet i én vuggestue. Foruden disse pædagogiske studier udførte Diderichsen, Thyssen & Jacoby (1991) observations- og interviewstudier i tre vuggestuer med henblik på at belyse pædagogers omsorg for børnene. Endvidere skal nævnes Lise Ahlmanns (1998) systematiske beskrivelser af vuggestuepraksis med fokus på børns bevægelser men også beskrivelser af måltidet, børns leg og kreative aktiviteter. Endelig er vuggestuen pædagogik sat på forskningsdagsorden af Ole Henrik Hansen (2012) der i august 2012 indleverede sin ph.d. afhandling der har fokus på relationen mellem pædagogen og barnet.

I de nordiske lande har der siden 1990'erne været et mindre antal forskningsarbejder vedrørende vuggestuens pædagogik og børns læring. Marita Lindahl (1995, 1998) har udforsket små børns læring og endvidere undersøgt pædagogers attituder overfor småbørn samt relationer og interaktion med børnene (Lindahl, 2002). Gunvor Løkken (2000) har beskrevet toddlerens sociale interaktion og kropslige gestikulation. Anne Greve har (2009) har beskrevet venskaber mellem børnene i vuggestuen. Endelig har Sonja Sheridan, Ingrid Pramling Samuelsson & Eva Johansson og andre (2009) gennemført et større forskningsarbejde om de et-toårige børns læring. Her redegøres for eksistensen af tre forskellige læringsmiljøer (høj- og lavkvalitet). I disse læringsmiljøer får børnene mulighed for at deltage i gensidige samspil som for en stor del kan karakteriseres ved glæde og interesse. Ingrid Engdahl (2007) forfølger 1 årige børns perspektiv med henblik på at lade dem 'fortælle' om deres syn på vuggestuen.

Den følgende fremstilling afgrænser sig til alene at redegøre for den danske vuggestueforskning.

Tidlig forskning om vuggestuens betydning for barnets udvikling

Arne Sjølund's (1969) undersøgelse var en opsamling og analyse af eksisterende forskning om vuggestuens og børnehavens effekt på barnets udvikling. I forhold til vuggestuens opfyldelse af målene vedr. pasning, dvs. fysisk pleje og ernæring kunne påvises en positiv effekt. Når det kom til de psykiske behov hos barnet "kan man finde negativ effekt af opholdet i vuggestuen" (Sjølund, 1969, s. 304). "Mange vuggestuer frembyder ikke et tilstrækkeligt stimulerende miljø", bl.a. en forringet sproglig stimulering som følge af en mangelfuld kontakt til plejepersonalet. Både med hensyn til tings benævnelse, efterligning af tale og begrebsdannelse, hæmmes børnenes udvikling hvis de ikke stimuleres gennem individuel kontakt med voksne" (s. 316). Også den følelsesmæssige udvikling omtales, men forfatteren konkluderer, at om end "det er den side af vuggestueaspektet, der er stærkest debatteret, giver undersøgelsen endnu ikke det endelige svar" (s. 317). Disse resultater kan synes nedslående men forfatteren peger på, at man skal huske at mange af de europæiske undersøgelser som indgår i analysen er foretaget i pasningsorienterede institutioner, og han konkluderer, at "en række eksperimenter med effekten af en ideelt indrettet vuggestue har vist, at et vuggestueophold på ingen måde behøver at retardere et barns udvikling, men tværtimod gennem øget stimulering kan fremme udviklingen"... "alt i alt tyder undersøgelserne på, at vuggestuer af tilstrækkelig god pædagogisk kvalitet kan sikre barnet en fuldstændig normal

udvikling i sundhedsmæssig, motorisk, intellektuel og social henseende, og endda for børn fra dårligt stillede miljøer kan sikre barnet en udvikling, der er bedre end den, der ellers ville blive det til del” (s. 317).

Arne Sjølund's analyse af eksisterende undersøgelser viste således, at man ikke kan svare på om vuggestuen fremmer eller hæmmer børns udvikling – det er afhængigt af vuggestuens pædagogiske kvalitet. Allerede den gang talte man (indirekte) om høj- og lavkvalitetsinstitutioner.

Forskning om vuggestuens pædagogiske praksis

Op igennem 1970'erne var det pædagogiske arbejde i mange vuggestuer mere eller mindre karakteriseret af en pædagogisk tilgang. Vagn Michelsens bøger om vuggestuepædagogik havde sat sine spor (se fx Michelsen, 1979). I Børnekommissionens rapport (Børnekommissionen, 1980/3) skrev eksperterne at vuggestuerne er i en fase, hvor de har etableret eller er i færd med at etablere en bevidst og specifik vuggestuepædagogik.

Dog konkluderede Michelsen, Edsberg & Posborg (1992) at arbejdet i vuggestuerne i slutningen af 1980'erne var mere karakteriseret af målrettet omsorg for og pasning af børnene. Men selvfølgelig var der sket en forandring. Relationen mellem pædagoger og børn var blevet et centralt spørgsmål. En social, følelsesmæssig og mental tilgang havde en forrang overfor pædagogiske aktiviteter og pædagogisk planlægning. De fandt også relationer karakteriseret af indlevelse og varme, glæde og tilfredshed. Dette blev hilst velkomment, men de ønskede også en mere pædagogisk tilgang, hvor pædagogerne foruden den anerkendende relation tilføjede et pædagogisk indhold.

Andersen & Kampmann (1988) fandt også en pædagogisk praksis i vuggestuen med fokus på relationerne mellem voksne og børn, og de fandt heller ikke i udpræget grad pædagogiske aktiviteter implementeret af de voksne. Pædagogerne var tilbageholdende overfor at foreslå og igangsætte aktiviteter for børnene. Det typiske hverdagsliv var præget af at børn selv valgte og selv gennemførte aktiviteterne. De pædagogiske mål synes at være selvstændighed og selvhjulpenhed med sigte på selvbestemmelse. Men forankret i forskernes egen interesse beskrev de kommunikationen og relationen mellem børnene. Kampmann & Andersen observerede hvordan børnene formidlede kultur til hinanden. De beskrev hvordan børn observerer hinanden og lærer af hinanden. I modsætning til Michelsen, Edsberg, & Posborg (1992) argumenterede de ikke for en pædagogisk tilgang med et pædagogisk indhold.

Psykologisk forskning om omsorg i vuggestuen

I midten af 1990'erne forskede Agnete Diderichsen, Sven Thyssen, & Anne Jacobi (1991) i vuggestuers omsorg og voksen-barn relationer. Med Thyssens (1995) definition forstås omsorg som en følelsesmæssig og empatisk attitude til barnet samt en bevidst forståelse for barnets behov og for hvad der vigtigt i det daglige liv. At give omsorg til et barn menes at barnet føler sig elsket, forstået, respekteret og føler sig forbundet med menneskene omkring det samt at det støttes i en sund udvikling. De tre forskere gennemførte observationer af 10 toårige børn i tre forskellige vuggestuer. Observationerne fokuserede på a) barnets daglige aktiviteter og hvad det var engageret i, b) kommunikationen mellem barnet og de voksne samt fælles aktiviteter med andre børn. Der var særlig opmærksomhed på at observere kommunikationen med de voksne: hvordan udtrykker barnet

sine behov og hvordan reagerer de voksne med omsorg, altså hvordan møder den voksne barnets behov. Men også fokus på hvilke initiativer den voksne tager. Observationerne bestod i løbende notering af hvad barnet gjorde så vel som interaktion og kommunikation mellem barn og voksne.

Resultatet af forskningen viste, at babyer har brug for følelsesmæssig kommunikation med en voksen. De toårige børn interesser og behov går i en anden retning. De er engageret i aktiviteter med genstande, genstandsrettet leg, og at undersøge omverden sammen med andre børn. De ønsker at deltage i de andre børns interesser og aktiviteter. Det meste af tiden i vuggestuen er de toårige engagerede i leg og lignende aktiviteter med andre. Barnet retter sin opmærksomhed mod genstande og aktiviteter på en aktiv, interesseret og levende måde hvis det bliver mødt af voksne der viser det opmærksomhed, interesse og initiativ. Det toårige barn tager det første trin hen imod rolleleg; voksnes opmærksomhed og støtte hjælper barnet til fx at se babyen i dukken og til at se den virkelige bil i legetøjsbilen. Imidlertid er disse aktiviteter stadig fragmentariske. Men når de voksne deltager i legeaktiviteterne bliver disse lege mere attraktive for barnet. Samtidigt bliver legene beriget, de bliver mere detaljerede og rummer flere interaktioner. Således bidrager legene til, at børnene opnår en bredere forståelse af verden.

Mønstre i omsorgen. Børnene blev observeret i tre forskellige vuggestuer. Forskningen afdækkede forskelle imellem de tre vuggestuer i relation til forskellige omsorgsmønstre. Hovedresultatet viste to forskellige omsorgsmønstre: Det første mønster er karakteriseret af en høj grad af empati i forhold til barnets behov, følelser og tanker samt en interesse i forhold til barnets aktiviteter. Endvidere er det karakteriseret af en bestræbelse for at inspirere barnet samt at udvise interesse for relationerne mellem børnene og give støtte til deres fælles forståelse og fælles aktivitet. Det andet mønster er karakteriseret af en relativ lav grad af empati, opmærksomhed og interesse i forhold til børnene; ligeledes en mindre grad af opmærksomhed i forhold til de gensidige relationer mellem børnene og i forhold til deres fælles aktivitet, fx rolleleg og spil.

Omsorg og børnenes fælles virksomhed. Det tredje fund er relateret til børnenes adfærd i forhold til de givne omsorgsmønstre. Børnenes aktiviteter synes at være relateret til og i overensstemmelse med det omsorgsmønster som dominerer vuggestuen. Hvis de toårige børn modtager omsorg karakteriseret af en høj grad af empati, opmærksomhed og interesse, så leger de på et højt udviklingstrin. Deres lege rummer mange elementer af forestilling, altså at kunne forestille sig noget der ikke eksisterer. For eksempel to drenge der først brugte en fejekost som pensel og 'maler' væggene i rummet, og pludselig omformer de aktiviteten og begynder at synge og bruge kosten som guitar. Men de toårige der modtog en omsorg karakteriseret af en lav grad af empati, opmærksomhed og interesse leger på en anden måde. Her ses kun få former for forestilling. Børnene er hovedsagelig orienteret mod legetøjets fysiske udformning samt andre genstande, fx samler de klodserne i en spand og triller med bolden.

I forhold til de sociale relationer viser forskningen, at der hvor børnene er involveret i empatiske relationer mellem børn og voksne, der etablerer børnene også selv empatiske relationer, og modsat er tonen mellem børnene mere rå i de grupper der har modtaget en lav grad af empatisk omsorg. Tilsvarende er omfanget af fælles opmærksomhed og fælles virksomhed også under indflydelse af de givne omsorgsmønstre. Der hvor der er en høj grad af empati og opmærksomhed på børnene ser man også en større imødekommenhed og interesse overfor andre børn. Og vice versa.

Omsorg med høj kvalitet rummer demokratiske elementer idet pædagogerne prøver at forstå barnet og vise det respekt. Tilsvarende er omsorg med lav kvalitet karakteriseret af en attitude af ligegyldighed overfor barnet og mangel på interesse for dets tænkning og følelser. Endvidere så man også en mere kommanderende tone i lavkvalitets omsorgsmønstret.

Status og fremtidige muligheder

Ovenstående studier er gamle og den pædagogiske praksis har gennemgået væsentlige forandringer bl.a. under indflydelse af indførelse af de pædagogiske læreplaner i 2004. Uanset det er to af fund fortsat yderst relevante at diskutere og forske videre i, nemlig dels den empatiske relation mellem pædagog og barn, og dels den didaktiske tilgang, der bl.a. handler om pædagogens planlægning og deltagelse i børnenes aktiviteter.

I alle studierne blev en varm og empatisk relation mellem pædagog og barn set som et typisk og karakteristisk element, som forskerne med forskellige argumenter vurderede positivt. Der er forskel på med hvilken vægt dette forhold betones, men der er enighed om, at vuggestuepædagogikken må tage relationen i betragtning.

Vurderingen af den didaktiske tilgang, eller rettere manglen på en pædagogisk-didaktisk tilgang, hvor pædagogerne målrettet inddrager børnene i interessante aktiviteter, blev imidlertid vurderet forskelligt. Michelsen, Edsberg, & Posborg (1992) pegede tydeligt på nødvendigheden af et pædagogisk indhold; Diderichsen, Thyssen, & Jacobi (1991) argumenterede for, at toårige børn har behov for at blive involveret i genstandsrettet leg og mulighed for at undersøge deres verden. Andersen & Kampmann (1988) anbefaler ikke en aktiv ledende pædagogrolle. De har mere tiltro til børnenes egne aktiviteter og samspil, men de peger dog på, for at pædagogerne skal støtte børnene i at undersøge og skabe deres egen kultur.

Spørgsmålet er så, om ovennævnte forskningsresultater og pædagogiske refleksioner kan udpege ledetråde for den aktuelle vuggestuepædagogik. Her rejser der sig visse problemer. Fordi der så at sige mangler aktuelle omfattende undersøgelser af vuggestuens pædagogik er det næppe muligt med sikkerhed at vurdere i hvilket omfang ovenstående fund gør sig gældende i dagens vuggestuepædagogik.

Men begrundet i løbende læsning af pædagogiske læreplaner fra et stort antal vuggestuer får man indtryk af, at den empatiske relation mellem børn og voksne er højt prioriteret. Om princippet om empatisk relation så omsættes til pædagogisk praksis, er vanskeligt at sige noget entydigt om. Men det er dog indledningsvist belyst af Ole Henrik Hansen.

De foreløbige forskningsresultater der er publiceret af Ole Henrik Hansens (2010, 2011, 2012 samt in press) giver dog et vist fingerpeg herom. Hansen (2012) gennemførte i 2010 og 2011 182 timers strukturerede observation af i alt 26 børn i alderen 12-22 måneder fordelt i 9 vuggestuer i Hovedstadsregionen, hvilket førte til i alt 8040 registreringer af interaktionsmønstre. I forhold til interaktionstid mellem voksen og barn i de ni vuggestuer viste der sig det mønster, at der i 6 vuggestuer var der tale om lav interaktionstid (mellem 3 og 5 minutter) og i 3 vuggestuer en noget højere interaktionstid (mellem 7 og 27 minutter). Her er kun tale om målt interaktionslængde, ikke kvaliteten af interaktionen, altså en måling af grad af empati. Men en lang interaktionstid giver mulighed for etablering af en fælles opmærksomhed og man kan tilsvarende antage, at en lang interaktionstid giver bedre muligheder for en egentlig gensidig og empatisk relation sammenlignet

med en kort interaktionstid. Hansens (2012) undersøgelse viser endvidere, at de vuggestuer med lang interaktionstid, faciliterer flere dialogskift og interaktionerne rummer flere åbne interaktioner. Disse vuggestuer planlægger i højere grad pædagogikken i hele dage; og i de institutioner hvor man kun planlagde i ringere grad (typisk mellem klokken 10-11) opnåede børnene en lavere grad af interaktionstid, færre dialogskift og færre åbne interaktioner, men til gengæld flere kortere interaktioner.

Det andet spørgsmål som 1990'ernes vuggestueforskning belyste - spørgsmålet om at støtte børnene i at beskæftige sig med genstande og fænomener i omverden, altså den didaktiske dimension – gives der også mulighed for at drøfte i tilknytning til Ole Henrik Hansens forskning. Når lang interaktionstid i særlig grad knyttes til de vuggestuer der praktiserer planlægning og organisering åbnes der for behovet for didaktisk tænkning, altså refleksioner over hvad indholdet af interaktionen skal være. Sagt i 1990'er begreber rejser det spørgsmålet om hvilke genstande og fænomener der skal bringes ind i børnenes liv – og sagt med 2012 begreber drejer det sig om ikke bare at være sammen, men at være sammen om et indhold der kan bidrage til børns læring og udvikling. Med andre ord tales der om didaktikkens omdrejningspunkt: pædagogikkens indhold.

0-3 års pædagogikken i bevægelse

Efter min vurdering peger 1980'ernes, 1990'ernes og den helt aktuelle vuggestueforskning på en forening af et lærerigt indhold og en empatisk og anerkendende relation mellem børn og voksne. En tankegang der er udtrykt i den såkaldte didaktiske trekant, hvor bundlinjen udgøres af barn-voksen relationen og spidsen repræsenterer det pædagogiske indhold (Broström, Herring, & Nellerman Nielsen, 2010). Kort sagt man er sammen om noget og pædagogens opgave er at tilrettelægge en praksis, hvor barnet bedst muligt tilegner sig og konstruerer normer, kundskaber og færdigheder. Her vægtes omsorgen og kærligheden til barnet (care) samtidig med at man hjælper barnet til mestring af kundskaber, dvs. giver støtte til dets læring (education). Syntesen af care/omsorg og læring (education) fører til en pædagogisk profil som internationalt betegnes *educare* (Broström, 2006; Broström, Herring, & Nellerman Nielsen, 2010).

Til den pædagogiske trekant kunne meget vel føjes en fjerde dimension, nemlig relationen og interaktionen mellem børnene, som Andersen & Kampmann (1988) pegede på. Hermed får vi figuren: den pædagogiske firkant (Broström, 2009).

Den professionelle pædagog må i dag mestre en dobbelthed af personlige egenskaber og fagprofessionelle kompetencer. Pædagogen må elske børnene, vise kærlighed til børnene og samtidig have professionelle didaktiske kompetencer. Det udtrykker den amerikanske pædagog van Manen (1991) men afsæt i Pestalozzi med begrebet 'pædagogisk takt', der i nudansk formulering betyder at elske børnene og den pædagogiske læreplan. Per Fibæk Lauritsen (2007) taler om noget tilsvarende i forhold til den professionelle lærer, hvor han bruger begrebet 'den autentiske lærer, og Ole Henrik Hansen (2011) giver et udkast til en teoretisk definition af begrebet pædagogisk kærlighed.

Men tilbage er en diskussion om vuggestuepædagogikkens omdrejningspunkt. Polerne hedder: Vuggestuen er et pædagogisk miljø, et læringsmiljø, første trin i uddannelsessystemet og skal først og fremmest vægte pædagogikken og ikke være en forlængelse af hjemmet familiære kærlighed og omsorg (men naturligvis skal barnet have omsorg, men den kan gives af de voksne der

nu engang er til stede og også af andre børn). Og i den anden ende af dette kontinuum placeres det synspunkt, at et-toårige børn har afgørende brug for en tæt følelsesmæssig relation til nære og kærlige voksne, de har brug for en tilknytningsperson, en primærpædagog der i mors (fars) fravær kan fungere som tilknytningsperson således at barnet med kan udvikle en tryk og sikker tilknytning. Tilknytningen (med støtte i teorier af bl.a. Bowlby og Stern) er det grundlag hvorpå man kan bygge barnets læring.

Jeg har antydnet en kombination af disse poler, en forening af care og education – og lægger således op til en vuggestuepædagogik karakteriseret som *educare*.

Referencer

- Andersen, P., & Kampmann, J. (1988). *Vuggestuen hverdag og utopi*. København: Socialpædagogisk bibliotek, Munksgaard.
- Ahlmann, L. (1998). *Små børn og de voksne*. København: Christian Ejlers Forlag.
Børnekommissionen
- Broström, S. (2011). Fra barnepleje til pædagogik. Kort om pædagogikkens historie 1940-2011.
Hermann, P. (red.). *Børnegården. Selskabet Mødre- og Børnehjælpen i Helsingør*. Helsingør.
- Broström, S. (2009). Den pædagogiske firkant. In S. Mørraunet, V. Glaser & O. F. Lillemyr (Eds.), *Inspirasjon og kvalitet i praksis. Med hjerte for barnehagefeltet*. Oslo: Pedagogisk Forum.
- Broström, S. (2006). Care and Education: Towards a New Paradigm in Early Childhood Education (Vol. 35, pp. 391-409): *Child Youth Care Forum*, Springer Science+Buisness Media 2006.
- Broström, S., & Hansen, O.H. (2010). Care and education in Danish crèche.
International Journal of Early Childhood: Volume 42, Issue 2, 87-100.
- Broström, S., Herring, H., & Nellerman Nielsen, S. (2010). *Liv og læring i vuggestuen. Målrettet pædagogisk praksis med de 0-3 årige børn*. København: Dafolo.
- Børnekommissionen (1989). *Småbørn, daginstitutioner og dagpleje*. Børnekommissions.
Udvalgsrapport nr. 3. København: Børnekommissionen, Møllers Bogtrykkeri.
- Diderichsen, A., Thyssen, S., & Jacobi, A. (1991). *Omsorg og Udvikling*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.
- Engdahl, I. (2007). *Med barnens röst: Ettåringar "beretter" om sin förskola*. Stockholm: Stockholm Universitet.
- Greve, A. *Vennskap mellom små barn i barnehagen*. Oslo: Pedagogisk Forum.
- Jacoby, H. (1970). Er vore småbørnsinstitutioner tidssvarende? *Socialpædagogen* 10, 528-533.
- Hansen, O. H. (2010). Det postmoderne barn. *Tidsskriftet 0-14*, 2-10.
- Hansen, O.H. (2011). Pædagogisk kærlighed. Et begrebsligt ståsted for fremtidens vuggestuepædagogik. *Gjallerhorn*, 14, 36-43.
- Hansen, O.H. (2012). Professionens selvforståelse: Fra fri leg til organiseret læring. *Paideia*, 3, 54-65.
- Hansen, O.H. (in press). Interaktionsmønstre i danske vuggestuer. *Cursiv*. Tidsskrift for Institut for Uddannelse og pædagogik. København: Aarhus Universitet.
- Lauersen, P.F. (2007). *Den autentiske lærer*. København: Gyldendal.
- Lindahl, M. *Vårda, vägleda, lära. Effekstudie av ett interventionsprogram för pedagogers lärande i forskolemiljön*. Göteborg: Acta Universitatis Goteburgensis.

- Michelsen, V. (1979). *Vuggestuens pædagogiske opgaver*. København: Gyldendal.
- Sheridan, S., Pramling Samuelsson, I. & Johansson, E. (2009). *Barns tidliga lärande. Et tvärsnittsstudie om förskolan som miljön för barns lärande*. Göteborg: Acta Universitatis Goteburgensis.
- Sjølund, A. (1969). *Børnehavens og vuggestuens betydning for barnets udvikling. En analyse af foreliggende undersøgelser*. Socialforskningsinstituttets publikationer, 38. København: Teknisk Forlag.
- Thyssen, S. (1995). *Omsorg og småbørns udvikling i daginstitutionen*. Århus: Systime.
- van Manen, M. (1991). *The tact of teaching: The meaning of pedagogical thoughtfulness*. Albany, NY: State University of New York Press.